

Sanja Simper, *Židovi u Rijeci i liburnijskoj Istri u svjetlu fašističkog antisemitizma (1938. – 1943.)* (Zagreb: Židovska vjerska zajednica Bet Israel u Hrvatskoj, 2018), 482 str.

U 2018., kada se navršavalo osamdeset godina od proglašenja fašističkih zakona protiv Židova u Italiji, u Zagrebu je u izdanju Židovske vjerske zajednice Bet Israel u Hrvatskoj objavljena knjiga o Židovima u Rijeci i liburnijskoj Istri u svjetlu fašističkog antisemitizma. Autorica knjige je dr. sc. Sanja Simper, profesorica povijesti u Gimnaziji Eugena Kumičića u Opatiji. Knjiga autorice pod naslovom „Židovi u Rijeci i liburnijskoj Istri u svjetlu fašističkog antisemitizma (1938.-1943.)“ je proširena teza njezina doktorata, kojeg je 2012. obranila na Odsjeku za povijest. Autorica je do sada objavila više znanstvenih i stručnih radova iz područja teme doktorskoga rada i lokalne povijesti te bila suautorica nekoliko izložbi, od kojih je

ona iz 2013. o Židovima u Rijeci pod nazivom „Od emancipacije do Holokausta: Židovi u Rijeci i Opatiji 1867. – 1945.” održana u Muzeju grada Rijeke. U knjizi donosi zanimljive i do sada nepoznate podatke o povijesti Židova u Rijeci i liburnijskoj Istri uoči i za vrijeme Drugoga svjetskog rata. Riječ je o podacima prikupljenim istraživanjem izvorne arhivske građe pohranjene u fondovima Državnoga arhiva u Rijeci, ali i inozemnim arhivima (Povijesni arhiv Zajednice talijanskih židovskih općina u Rimu, Jevrejski historijski muzej u Beogradu i Središnji arhiv za povijest židovskoga naroda, Jeruzalem – Arhiv Eventov), koja se dijelom objavljuje prvi put. Čitajući knjigu, bila sam fascinirana i zadivljena koliko je gradivo i literaturu autorica obradila. Istraživači povijesti Židova u Hrvatskoj uglavnom pišu o Židovima u sjevernoj Hrvatskoj, Slavoniji i Srijemu, a među njih se ubrajam i ja, te se oslanjaju na arhivsko gradivo i literaturu na njemačkom, mađarskom i latinskom jeziku. Da bi se napisao temeljiti rad o Židovima koji su boravili na prostoru Istre, Rijeke i Dalmacije, trebalo bi obraditi talijansku literaturu, što je autorica u svojoj knjizi obilno koristila. Iako nije zaposlena u znanstvenoj instituciji nego je profesorica povijesti, to ju nije priječilo da za svoje istraživanje koristi najnovije radove objavljene na talijanskom jeziku o Židovima u Italiji koje je iščitavala u tršćanskim bibliotekama. To je radila samostalno, bez financijske potpore institucija, pa sve to ovu knjigu čini još vrednijom, a autoricu iznimnom osobom, sagledavajući trud koji je uložila pišući ju. Osobitu vrijednost knjizi daju i fotografska građa i svjedočanstva koja je autorica prikupila u intervjuima s preživjelim sudionicima fašističkih i nacističkih progona i njihovim potomcima koji čuvaju sjećanje na njih.

U knjizi se prikazuje položaj Židova u Rijeci i liburnijskoj Istri, području kompleksnom za istraživanje jer je na potezu od kojih 90 km tijekom povijesti političku vlast imalo nekoliko država, pa zato podatke treba tražiti u Rimu, Veneciji, Trstu, Beču, Budimpešti, Zagrebu i Beogradu, a još više istraživanje otežava poseban položaj Rijeke i okolnih područja, koji su u kratkotrajnim razdobljima prelazili iz jedne države u drugu. O položaju Židova u Kraljevini Italiji na hrvatskim prostorima malo je poznato i uglavnom se naglašava da je bio bolji nego u nacističkim zemljama i Nezavisnoj Državi Hrvatskoj (NDH), a autorica nam u knjizi daje malo izmijenjenu i objektivniju sliku odnosa talijanske vlasti prema Židovima. Naš prvi susret s malo drugačijom slikom Židova dogodio se nakon prikazivanja jednoga od najpoznatijih talijanskih filmova *Život je lijep* (tal. *La vita è bella*). Film je tragikomedija i najveći neamerički hit XX. stoljeća. Radnja se vrti oko humorističnih zgoda veseloga Židova Guida koji tijekom Drugoga svjetskog rata pokušava svojega sina uvjeriti da je koncentracijski logor u kojem su zarobljeni samo igra. Iako su neki zbog toga hvalili film, drugi su ga s gnušanjem odbacili i optužili da se ruga holokaustu. No činjenica je da je režiser Roberto Benigni u filmu progovorio o talijanskom antisemitizmu, o postojanju logora i stradanju Židova u Italiji.

Knjiga dr. Simper podijeljena je na pet poglavlja: „Uvod” (str. 23–56); „Položaj Židova od 1918. do proglašenja protužidovskih zakona 1938. godine” (str. 57–125); „Uvođenje državnog antisemitizma 1938. u Kraljevini Italiji” (str. 127–202); „Protužidovski progoni u Kvarnerskoj pokrajini 1938. – 1943.” (str. 203–401) te „Epilog” (str. 403–430), a svako od njih na potpoglavlja. Nakon uvodne riječi glavnoga urednika, rabina Kotela Da-Dona, i autoričina predgovora slijedi „Uvod”,

koji je autorica podijelila na dva dijela: „Židovi na tlu Italije 1848. do 1918.: položaj i organizacijski aspekti” te „Židovi u Rijeci i liburnijskoj Istri 1868. – 1918. godine”. Nakon objašnjavanja političko-teritorijalnoga položaja Rijeke i okolnih mjesta autorica daje povijesni pregled židovskih zajednica u pretfašističkoj Italiji te na području Rijeke i liburnijske Istre, koja se tada nalazila pod austrougarskom vlašću. Autorica, kako sama kaže, na temelju fragmentiranih i nužno selektivnih izvora i literature pokušava izvesti određene zaključke o demografiji, kao i o prisutnosti židovske zajednice u okviru društveno-ekonomskih, kulturnih i političkih prilika u tadašnjoj Rijeci. Iz demografske analize vidljivo je da se broj Židova u Rijeci povećavao brže nakon Nagodbe jer je u popisu iz 1851. u Rijeci evidentirano 88 Židova, a prema popisu iz 1910. u Rijeci i Opatiji već ih je prebivalo 2149, od kojih je 1696 živjelo u Rijeci – otprilike 3,4 % od ukupnoga broja riječkoga stanovništva, što je za ono vrijeme znatan udio. Broj Židova u Rijeci dosegnuo je vrhunac uoči Prvoga svjetskoga rata te je iznosio gotovo 5 %. Jedini grad u Hrvatskoj koji se mogao podičiti malo većim udjelom židovskoga stanovništva u ukupnom broju stanovnika bio je Osijek, i to u popisnom razdoblju između 1880. i 1890. godine. Krajem XVIII. stoljeća Rijeku su naseljavale sefardske obitelji levantinskoga podrijetla, a od 1835. započelo je useljavanje Židova aškenaskoga nacionalnog i kulturnog identiteta te vjerskih tradicija, koji su pristizali iz različitih dijelova Habsburške Monarhije. Zbog pretežitoga udjela ugarskoga židovstva u Rijeci nakon Nagodbe prevladavala je uporaba mađarskoga jezika, a istodobno je službeni jezik u vjeroispovijednoj Općini bio talijanski. Od ostalih jezika u znatnoj manjoj mjeri bio je zastupljen hrvatski, a susreću se i rumunjski i ruski jezik te jidiš. Riječka židovska zajednica bila je većinski reformirana, premda je imala i brojčano manju grupaciju pripadnika ortodoksne vjerske prakse. Nakon demografskoga pregleda autorica je analizirala društveno-ekonomske karakteristike riječke židovske zajednice te dala povijesni pregled aktivnosti Izraelitičke općine Rijeka (*Comunità israelitica di Fiume*) i njezinih organizacija. Uz pregled riječke židovske zajednice u kratkim je crtama iznijela i povijesni pregled židovske zajednice na obalnom području istarske Liburnije, koja je imala središte u Opatiji i znatnije se počela razvijati od kraja XIX. stoljeća, kada se većim ulaganjem bečkoga Društva južnih željeznica Opatija počinje intenzivno razvijati kao morsko i klimatsko lječilište.

U poglavlju „Položaj Židova u Istri od 1918. do proglašenja protužidovskih zakona 1938. godine” autorica piše o Židovima u Kraljevini Italiji, talijanskoj aneksiji Rijeke i liburnijske Istre te o Židovima u Rijeci. Posebno potpoglavlje bavi se položajem Židova u Rijeci i liburnijskoj Istri nakon uspostave talijanske oblasti Kvarnerske pokrajine od 1924. do 1938., odnosno do uvođenja protužidovskoga zakonodavstva 1938. godine. U ovom poglavlju autorica je kronološki slijedila periodizaciju Michelea Sarfattija, koji je odredio tri razdoblja protužidovskih progona: progon ravnopravnosti židovstva od 1922. do 1936., progon prava Židova (od 1936. do 1943.) i progon života Židova, odnosno završna faza progona Židova, koja je obuhvaćala razdoblje od 1943. do 1945. godine. Simper piše o afirmaciji fašizma u državnom vodstvu Kraljevine Italije, nakon čega je uslijedilo uvođenje diktature i početak izgradnje totalitarnoga sustava. Time je, kako kaže autorica, nastupila promjena politike prema nekatoličkim vjeroispovijestima, što je rezultiralo uvođenjem vjerske neravnopravnosti i proglašenjem katoličke vjeroispovijesti

državnom religijom. Ipak, znatnije promjene u položaju Židova u Kraljevini Italiji zabilježene su nakon dolaska Hitlera na vlast u Njemačkoj, kada izbijaju oštrije antisemitske tiskovne polemike i prihvaća se politika rasizma i protužidovski rasni zakoni. Prve godine toga razdoblja vremenski se podudaraju s razdobljem uključenja riječkoga i liburnijskoga područja u državno-pravni okvir Kraljevine Italije. Unatoč promjeni položaja Židova u Italiji u vjersku manjinu, nema velikih naznaka o promjeni položaja Židova s riječkoga i liburnijskoga područja, iako sada punopravnih talijanskih građana. Prema općem popisu stanovništva iz 1931., u Kraljevini Italiji po vjerskoj strukturi živjelo je 47 825 Židova (a u to su se ubrajale židovske zajednice iz Trsta, Gorice i Rijeke) te su u ukupnom broju talijanskoga stanovništva Židovi po postocima najviše zabilježeni u Trstu, Livornu i Rimu (oko 1-1,5 %). Uz bok tih gradova stajale su Rijeka, Mantova i Ancona, iako u Rijeci u međuraću nije zabilježen intenzivan porast broja Židova. Isto tako iz autoričnih analiza vidi se da se nakon Prvoga svjetskog rata zbog promijenjenih političkih prilika u Rijeci samo manji broj ugarskih Židova trajno iselio u stari zavičaj ili druge zemlje, a većina se prilagodila bitno drugačijim životnim okolnostima. Promijenjene okolnosti u riječkoj židovskoj zajednici dovele su do toga da su do tada prevladavajući jezici mađarski i njemački, odnosno hrvatski postali manje učestali, a dominantan je postao talijanski, no naravno ne zato što su riječki Židovi bili toliko oduševljeni talijanskim nego zato što su zakonske odredbe priznavale samo poznavanje talijanskoga jezika.

Treće poglavlje čine dva potpoglavlja: „Priprema i uvođenje protužidovskog zakonodavstva” i „Protužidovska tiskovna kampanja i državni popisi Židova 22. kolovoza 1938. u Kvarnerskoj pokrajini”. Prema autorici, razdoblje od siječnja do studenoga 1938. doba je preliminarnih operacija za uvođenje protužidovskoga zakonodavstva u Kraljevini Italiji, koje završava prihvaćanjem temeljnoga protužidovskoga zakonskog teksta. Autorica analizira pisanje riječkoga dnevnika *La Vedetta d'Italia*, pomoću kojega je javnost psihički pripremana za uvođenje državnoga antisemitizma u Italiji. Također se analizira prvi državni popis Židova u kvarnerskim općinama od 22. kolovoza 1938. godine. Prema njemu je u općini Rijeka evidentirano 1143 (2 %) Židova s prebivalištem, odnosno 1392 „osobe židovske rase” (2,5 %). Na osnovi tih pokazatelja proizlazi da je uz Trst upravo Rijeka imala najveći postotak „osoba židovske rase” u Italiji. Taj popis nikada nije u cijelosti javno obznanjen, ali je postignut očekivani cilj, a to je da su Židovi u Italiji identificirani, pobrojani i evidentirani, te će poslužiti u pokrajinama za izradu posebnih evidencija „osoba židovske rase” i konkretnu provedbu lokalne protužidovske politike. Uz detaljnu analizu popisa, važnost ovoga poglavlja leži i u činjenici da je autorica pri analiziranju protužidovskoga zakonodavstva objavila i prijevode tih zakona s talijanskoga na hrvatski, što omogućava budućim istraživačima povijesti cjelovitiji uvid u talijanski holokaust i antisemitizam, koji je imao reperkusije i na hrvatskim prostorima.

Četvrto poglavlje opsegom je najveće, a podijeljeno je na četiri potpoglavlja u kojima se govori o pravnom položaju Židova od 1938. do 1943. unutar fašističkoga režima Kraljevine Italije, potom o progonu „Židova stranaca”, ekonomskim aspektima progona, protužidovskom zakonodavstvu u školstvu te radikalizaciji progona nakon ulaska Italije u Drugi svjetski rat (1940. – 1943.). Zadnje pot-

poglavlje podijeljeno je na još dva dijela, u kojima se govori o internaciji „Židova stranaca” i „civilnoj radnoj obavezi”. Autorica vrijeme od 1938. do 1943. smatra razdobljem aktualizacije progona Židova koja traje sve do pada fašističkoga režima u srpnju 1943. godine. I u ovom poglavlju vrlo detaljno i minuciozno analizira fašističke zakone. Iako naglašava da su posljedice fašističkoga protužidovskog zakonodavstva, barem do 1943., bile manje razorne za židovsku populaciju jer je fizičko nasilje protiv Židova i materijalnih tragova njihove prisutnosti u talijanskim gradovima bilo sporadično, Židovi su ipak bili diskriminirani i isključeni iz svakodnevnoga života snažno prisutnim nasiljem separacije, oduzeta im je pravna sposobnost, a u nekim obiteljima došlo je i do „deformacije vlastitog identiteta” jer su djeca koja su imala židovskoga oca i majku arijevku imala mogućnost napuštanja očeva prezimena te uzimanja majčina. To su samo neki od primjera diskriminacije, a bilo ih je mnogo više. Iako su nakon uspona Hitlera na vlast na talijanski teritorij stizale brojne židovske izbjeglice iz zona pod nacističkom okupacijom, fašističke vlasti primale su ih ostavljajući im isključivo mogućnost tranzita jer su pritom od izbjeglica ostvarivali znatnu dobit, no u konačnici su ipak nastojali „strane Židove” udaljiti s državnoga talijanskog teritorija, a u tim protjerivanjima rješavali su se i Židova talijanskih državljana oduzimajući im talijansko državljanstvo. Nakon lipnja 1940. i ulaska Italije u Drugi svjetski rat započinje internacija „Židova stranaca”, izbjeglica iz zemalja s antisemitskim zakonodavstvom (bivših njemačkih, čehoslovačkih i poljskih Židova) po internacijskim, tzv. koncentracijskim logorima ili u općinama izvan mjesta prebivališta. Mađarski i rumunjski Židovi trebali su biti udaljeni iz Italije u zemlje podrijetla ako su ih one spremne prihvatiti. Ta ratna mjera nije se provodila samo u Italiji nego i u drugim zaraćenim zemljama. Internacija je kao ratna mjera imala cilj zaštititi vojnu i unutarnju sigurnost zemlje, međutim postala je esencijalni dio fašističkih progona Židova, kojima je zabranjen ulazak i prebivalište u Kraljevini Italiji. Provedbom te mjere oko 6000 „stranih Židova” do 1943. internirano je u koncentracijskim logorima i mjestima tzv. slobodne internacije, koji su organizirani za civile na teritoriju fašističke Italije. U tim logorima, za razliku od nacističkih, nije bilo izživljavanja nad internircima, nasilja i surovosti, no uvjeti u njima bili su primitivni, mučni i ponižavajući i iz godine u godinu su se pogoršavali. Autorica u ovom poglavlju piše i o odjecima protužidovskih progona u Kvarnerskoj pokrajini te o Židovima koji su dolazili iz NDH, područja pod ustaškom vlašću. Uhićenja i odvođenja u logore u Rijeci i Opatiji započela su tijekom noći 18./19. lipnja 1940. godine. Tada je, prema raznim procjenama, uhićeno između 250 i 300 osoba te su odvedene u razne logore, njemački Židovi uglavnom u logor Ferramonti-Tarsia, a lokalni kvarnerski i riječki u logore Campagna, Nereto, Notaresco, Tortoreto i Manfredonia. Nakon uspostave NDH dio hrvatskih teritorija pripojen je talijanskom državnom teritoriju. Kako se u ljeto 1941. znalo da židovskim izbjeglicama u Italiji i na područjima pod talijanskom okupacijom ne prijete smrt, Židovi s područja NDH nastojali su se spasiti bijegom u talijansku okupacijsku zonu. Iako su talijanske vlasti u početku vraćale Židove na teritorij pod ustaškom vlašću, u kolovozu 1942. Mussolini je donio kompromisnu odluku i više nije inzistirao na izručenju, nego je naredio da se svi Židovi u zonama interniraju u talijanske logore u Kraljevici, u gradu Korčuli i Veloj Luci, na otoku Braču u Sumartinu, Postirama, Milni i Nerežišćima, u gradu

Hvaru te u okolici Dubrovnika. Poslije su Židovi rasuti u cijeloj zoni B prebačeni u novoutemeljeni logor Kampor na otoku Rabu, s iznimkom Židova na otoku Korčuli, koji je pripadao anektiranoj zoni A.

U „Epilogu” je autorica u dva potpoglavlja sažela problematiku „konačnoga rješenja židovskoga pitanja” u Rijeci i liburnijskoj Istri te u drugom potpoglavlju detaljnije analizira i komparira protužidovske zakone donesene u fašističkoj Italiji i Njemačkom Reichu. U prvom dijelu daje osvrt na položaj Židova u Rijeci i liburnijskoj Istri nakon pada fašističkoga režima i kapitulacije Kraljevine Italije, odnosno nakon uspostave njemačke okupacijske vlasti. U najtežem su se položaju našli Židovi koji su se zatekli na prostoru njemačkih operativnih zona, gdje je u skladu s državno-pravnim sustavom Trećega Reicha židovsko pitanje rješavano prema nacističkom planu „konačnoga rješenja židovskoga pitanja”. Njemačke protužidovske operacije započele su na zaposjednutim područjima 8. rujna 1943. te su Židovi s područja Italije deportirani u razne talijanske koncentracijske, pa potom u nacističke logore: Auschwitz, Bergen-Belsen, Ravensbrück i Buchenwald. Autorica naglašava da plan „konačnoga rješenja židovskoga pitanja”, tj. deportacije u logore ne bi bile moguće da nisu provedene uz potporu fašističke Talijanske Socijalne Republike (1943. – 1945.). Do danas je identificirano ukupno 6806 Židova uhićenih i deportiranih na teritoriju Italije između 1943. i 1945. godine. Tome treba pribrojiti još 900-1000 neidentificiranih osoba, a samo 837 deportiranih vratilo se iz koncentracijskih logora. Na području Rijeke i Opatije deportacije su počele početkom 1944. godine. Kako nije poznat točan broj Židova, ni trajno nastanjenih ni stranih izbjeglica koji su se u vrijeme deportacija nalazili na području tih općina, teško je dati i konačan broj uhićenih i deportiranih riječkih i opatijskih Židova. Uhićeni kvarnerski Židovi najprije su odvedeni na Sušak, a potom u Trst, gdje su zatočeni u tršćansku Rižarnu prenamijenjenu u sabirni logor, ondje su neki ubijeni, a dio je otpremljen u Auschwitz. Prema iskazima, iz Rijeke je u logore deportirano ukupno 250 Židova od 430 koliko ih je prije živjelo na području židovske općine Rijeke, a iz logora se vratilo 130 osoba. U Opatiji je deportirano 50 osoba, od kojih je pet preživjelo. Broj stradalih i preživjelih nije do danas konačan. Zaključno potpoglavlje „Epiloga” autorica završava usporednom analizom nacističkih i fašističkih protužidovskih zakona u kojoj prikazuje analogiju u tim dvjema zakonodavnim praksama da bi se pokazalo da u njihovim ishodima nije bilo bitne razlike. Učinak fašističkih rasnih zakona na talijansku židovsku zajednicu bio je razoran i vodio prema genocidu, pa je samim time neosporiva suodgovornost fašizma za stradanje Židova u Italiji.

Nakon autoričina sažetka te njegova prijevoda na engleski jezik slijedi aparat kojim završava svaka knjiga: popis slikovnih priloga, skraćene, izvori i literatura, kazalo osobnih imena, zemljopisnih pojmova i bilješka o autorici. Predstavljanje knjige završit ću citatom, odnosno riječima Enza Krahla iz njegove knjige *Life is a Fatal Disease*, kojega autorica citira: „Usprkos svim dokazima koji su na to ukazivali, nismo vjerovali da bi rasni zakoni mogli opstati. Nismo vjerovali da bi ljudi u Njemačkoj i Italiji tolerirali takvu diskriminaciju i progon te da bi zemlje koje su stvorile Dantea... Goethea... mogle potonuti do takve razine barbarizma. Nažalost, podcijenili smo moć diktatura.” Mogu dodati samo: ne smijemo podcijeniti ni moć demokracije ni liberalizma i potpune slobode mišljenja, o čemu nam svjedoče

svakodnevni događaji u svijetu, pa i u našoj zemlji. Na kraju bih znanstvenoj zajednici, a posebice istraživačima i povjesničarima holokausta, preporučila knjigu za čitanje i daljnje znanstveno usavršavanje jer je upotpunila naša saznanja o Židovima u Italiji, Rijeci, Opatiji i Istri.

LJILJANA DOBROVŠAK